

1

STUDII DE CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE

TIPĂRIREA PRIMELOR CĂRȚI ÎN LIMBA CROATĂ

de Amelia DACHE

ABSTRACT

The study focuses on the earliest contributions of the Croatian nation to the printing and publishing activity during the 16th century, when the cultural life and literary creations of the Croats were deeply touched by the new movement that transformed the civilisation of Western Europe.

The possibility of graphic reproduction of manuscripts represents an important parameter for determining the degree of civilization and economic power at the end of the 15th and early 16th centuries. The spreading of book printing all over Europe occurred relatively quickly, but most books were still printed in Latin. The concept of printing books in the vernacular was a rather slower process, but Croatian glagolists and transcribers eagerly accepted Gutenberg's printing press. Only 28 years after Gutenberg's first edition of the Bible, the first Croatian printed book in Glagolitic letters appeared as early as 1483. It was a Roman missal (Rimski misal), the first missal in Europe not published in Latin script.

The 15th century also brought the use of printed illustrations. Printers used woodcuts to print illustrations and experimented with intaglio in copper engravings. The work of the Croatian artists designing woodcuts and engravings resulted in books and news sheets of high aesthetic and decorative value.

The first books to be printed in Croatia using Gutenberg's printing press mark the dawn of the printed book in the Croatian literature, having an iconic status and having been valued and revered for their high aesthetic and artistic qualities, as well as their historical significance.

The conducted research is part of a broader topic, that of the genesis and characteristics of the Croatian Renaissance in the context of Slavic literatures.

O mișcare atât de puternică precum Renașterea, aducând atât de multe noțiuni noi cerăspundeau dorinței umane de progres în cunoaștere și de exprimare liberă a gândirii individuale, a influențat, bineînțeles, și progresul cultural al națiunilor slave în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Folosirea limbii latine de către umaniști a perpetuat, în mod natural, aceste influențe, iar cultivarea limbii naționale de către scriitorii Renașterii a încurajat dezvoltarea operelor literare în limbile slave.

Situată aproape de Occident și expusă influențelor Umanismului italian și ale Renașterii, Croația a fost una dintre țările unde Renașterea s-a manifestat în mod productiv.

Începutul veacului al XVI-lea a fost marcat de apariția primelor cărți tipărite. Numeroși umaniști de origine croată precum episcopul Nikola Modruški (c. 1427-1480), călugărul franciscan Juraj Dragišić (1445-1520) și patricianul Koriolan Cipiko (1425-1493) și-au publicat cărțile în limba latină în Italia, în perioada de început a activității tipografice.

Cea mai veche carte tipărită, *Rimski misal*, a apărut în alfabet glagolitic, în anul 1483, probabil la Košinj, unde exista pe-atunci o puternică episcopie. Realizarea acestei cărți relevă înalta măiestrie a redactorilor și meșterilor tipografi, fiind prima încercare de imprimare cu caractere glagolitice.

În perioada incunabilelor², doi tipografi croați aduc o contribuție importantă la dezvoltarea tiparului în Europa: Andrija Paltašić (1440-1500) și Dobrić Dobričević (1454-1528). Paltašić, originar din Kotor, și-a desfășurat activitatea la Veneția în perioada 1476-1492. A tipărit aproximativ 40 de publicații diferite, în principal opere ale autorilor greci și latini (Cicero, Propertiu, Lactanțiu), preferați de cercurile umaniste. Cărțile sale au ilustrații sărace, spre deosebire de cele editate de Dobričević. Originar de pe insula Lastovo, Dobričević a activat o perioadă la Veneția, unde a colaborat cu conaționalul său. După ce a petrecut scurte sejururi în alte două orașe italiene, Verona și Brescia, acesta s-a stabilit la Lyon, în calitate de trimis al Republicii Venețiene în sudul Franței. Aici se va dedica doar activității de editare a cărților. A acordat o atenție deosebită selectării textului, modului de imprimare și întregului aparat ilustrativ. Deosebit de apreciate sunt cărțile cu conținut laic, împodobite cu numeroase xilografii, dintre care se remarcă *De re militari* (Despre domeniul militar) a lui Robert Valturi, publicată la Verona în 1483, atât în limba latină, cât și italiană. Printre cele mai bogate ilustrate scrieri tipărite de Dobričević se numără Basmelile lui Esop (*Basne*) și Divina comedie a lui

Dante (*Božanska komedija*), apărute în 1487, la Brescia. La Lyon, editează în jurul anului 1500 câteva misale și Liturghia Binecuvântatei Fecioare Maria (*Bogorodičin Časoslov*; 1499 și 1501). Prin exemplarele împodobite cu minunate xilografii, Dobričević se înscrie în practica abia intrată în uz a ilustrării cărților prin procedee mecanice, metodă care va înlocui, treptat, înluminarea manuală a cărților.

Pe teritoriul Croației, prima tipografie atestată documentar a fost cea de la Senj, fondată și condusă de tipograful Blaž Baromić (înainte de 1450 - după 1505), unde se imprimau cărți pentru uzul clericilor și al credincioșilor culți, dar și abecedare. După o lungă perioadă de pauză, în anul 1530, la Rijeka a apărut o nouă tipografie, ca urmare a inițiativei episcopului și scriitorului Šimun Benja Kožičić (c. 1460-1536), originar din Zadar. Aici a fost tipărit *Misalul* din 1531, ilustrat cu numeroase xilografii de proveniență venețiană, în stil renescentist. În general, cea mai răspândită imagine din cărțile imprimate în această perioadă, în Croația, a fost scena Răstignirii, ceea ce dovedește repertoriul ilustrativ relativ limitat al producțiilor livrești. După aceste prime încercări de fondare a unor tipografii pe litoralul croat, a urmat o perioadă de întrerupere de aproape două secole a activității, lipsită de orice inițiativă în domeniu. Nici restul teritoriului croat, aflat sub dominație venețiană, nu a văzut apariția vreunei tipografii, fapt determinat de contextul economico-politic nefavorabil: conflictele continue cu turcii și epuizarea materială – factori ce au contribuit la stagnarea tendințelor culturale. Singur, Dubrovnikul reușește să obțină statutul de republică autonomă, datorită unei politici diplomatice abile și tributului anual plătit atât Imperiului Otoman, cât și Veneției. Dar, în ciuda independenței administrative și a prosperității economice de care se bucura orașul, nici aici nu se va înființa vreo tipografie pe parcursul secolului al XVI-lea, scriitorii din Dubrovnik preferând să-și tipărească operele în Italia, cel mai adesea la Veneția.

În nordul Croației, unde condițiile politico-economice nu au înlesnit progresul orașelor, au funcționat totuși, scurtă vreme, două tipografii. La Nedelišće, la solicitarea grofului Juraj Zrinski, și-a desfășurat activitatea tipograful maghiar Rudolf Hoffhalter (c. 1550 - 1585/1586). De sub teascurile tiparului său, iese, în 1574, lucrarea de drept *Decretum Tripartitum* (Decretul Tripartit), a autorului maghiar István Werböczy, în traducerea lui Ivan Pergošić, împodobită cu o frumoasă xilografie, cu scene alegorice, pe pagina de titlu.

La Varaždin, a funcționat în 1586 o tipografie condusă de Johannes Manlius (?-1605), care activase

² incunabil: exemplar dintr-o carte tipărită în primii ani ai introducerii tiparului (înainte de anul 1500) (dexonline.ro)

înainte, în calitate de tipograf, la Ljubljana. Se pare că Manlius a sosit la Varaždin în urma invitației scriitorului și preotului Antun Vramec (1538-1587/1588), cu care colaborase deja în trecut. Dintre operele tipărite aici, atât în limba croată, cât și latină, cea mai importantă este *Postilla* lui Vramec, o culegere de texte biblice, însoțite de comentarii, scrisă în dialect kajkavian și împodobită cu numeroase xilografii reprezentând scene din viața lui Isus; foaia de titlu este încadrată într-un chenar cu ornamente bogate, în stil manierist, și imaginile celor patru evangheliști sub formă de medalion. După plecarea lui Manlius, activitatea tipografică a stagnat timp de un secol în regiunea de nord a țării.

Majoritatea cărților în limba croată au fost tipărite în alfabet glagolitic și latin, în mare măsură la Veneția, care, în timpul Renașterii, a fost unul dintre cele mai importante centre tipografice din Europa, iar din punct de vedere politic domina întregul bazin al Mării Adriatice, cu excepția Dubrovnikului.

La finele secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea, sub influența tot mai puternică a umanismului european, a înflorit și pe teritoriul Croației literatura laică în limbile latină și croată. Totuși, aici, în pofida surprinzătoarei dezvoltări a tiparului în Europa, producția livrescă a fost silită să caute mijloace de supraviețuire. Cei mai productivi scriitori croați, ale căror opere s-au bucurat de un larg răspuns, și-au editat cărțile în străinătate. Astfel, în 1521 s-a publicat la Veneția *Judita* lui Marulić, prima operă în limba croată; au urmat încă două ediții, în 1522 și 1523, împodobite cu xilografii simple. Mulți intelectuali croați au emigrat în alte țări care, prin așezarea geografică și nivelul economic ridicat, ofereau un refugiu ospitalier, în timp ce alții, asemeni lui Matija Vlačić Ilirik (1520-1575), Stjepan Konzul (1521-după 1568), Antun Dalmatin (începutul secolului al XVI-lea-1579), Pavao Skalić (1534-1573), Markantun de Dominis (1560-1624) și Andrija Dudić (1533-1589), și-au părăsit patria pentru a îmbrățișa cauza protestantă.

Artele grafice

Tema asupra căreia ne vom apleca în continuare este justificată de semnificația pe care au avut-o în cadrul mișcării renaștentiste nu doar textele, ci și imaginile, ilustrațiile. Legăturile dintre literatură și arta grafică erau esențiale pentru crearea unui decor necesar receptării noilor forme și idei propagate în epoca renaștentistă, iar tiparul a jucat un rol important în structurarea canonului artelor vizuale și a canonului

literar, prin includerea edițiilor însoțite de gravuri. Rolul gravorului era acela de a transpune celelalte forme de artă (picturi, statui) și imaginile din realitatea contemporană în forme tipărite, muncind la desenele pregătitoare la fel de mult ca orice alt artist și, mai degrabă, imitând într-un mod creativ, decât reproducând pur și simplu (Burke, 2005, p. 98).

În Croația, formele și motivele renaștentiste au pătruns în domenii precum miniatura și grafica puțin mai târziu decât în arhitectură, sculptură și pictură. În aceste domenii, chiar mai mult decât în așa-zisele arte majore (pictura și sculptura) se poate observa o continuare a unor formule cu caracter stabil. Spre exemplu, miniaturile din cărțile-manuscris din cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea poartă amprenta încă puternică a stilului gotic.

Contrar unor păreri susținute timp îndelungat, atelierile de miniaturiști au continuat să funcționeze și după apariția tiparului, cel puțin pentru o clientelă restrânsă, de seniori și prelați. Producția lor era, totuși, departe de a avea amploarea și diversitatea de mai înainte, fiind redusă la cărțile de cult bisericesc: cărți de rugăciuni catolice (*misale*) și breviare³. În Croația, în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, caligrafia și arta miniaturilor s-au desfășurat în paralel cu procesul de tipărire a textelor.

În cursul secolului al XV-lea s-au caligrafiat numeroase manuscrise, bogat ornamentate, autorii înluminărilor fiind, adesea, înșiși copiiștii. Cu toate acestea, a existat un număr mare de miniaturiști anonimi, al căror stil a fost, de cele mai multe ori, rustic, formele decorative, îndeosebi inițialele cu *fleuron*⁴ și motive dantelate, fiind adaptate la tradiția locală, în care au fost, arareori, inserate și elemente renaștentiste. Dominația acestei tradiții se remarcă și în cărțile de limbă latină, de factură laică, scrise și realizate de-a lungul secolului al XV-lea – spre exemplu în codexurile care atestă statutul orașelor, precum Statutul orașului Dubrovnik, realizat la începutul secolului al XV-lea de pictorul Ivan Ugrinović sau Statutul orașului Pola (1500), opera unui artist anonim.

Cele mai frumoase și bogat ornamentate codexuri de pe teritoriul croat, din perioada de tranziție între Evul Mediu târziu și Renaștere, au fost realizate la finele secolului al XV-lea, prin efortul copiiștilor și miniaturiștilor care lucrau în atelierul aflat sub oblăduirea episcopiei din Zagreb, care s-a bucurat de o lungă existență și unde au activat meșteri deosebit de iscusiți. Mărturie stau două misaluri bogat înluminate, datând din jurul anului 1495 și

³„carte bisericescă cuprinzând regulamente pentru rugăciune, indicații pentru îndeplinirea slujbelor religioase; ceaslov” (*Rječnik hrvatskoga jezika*, 2000, p. 99)

⁴„ornament sculptat, în formă de floare sau de frunză stilizată, folosit mai ales în arhitectura gotică. [Pr.: fle-u-] – Din fr. *fleuron*” (*Dicționarul explicativ al limbii române*. 1998, p. 385)

aparținând starețului mănăstirii cisterciene din Topusko, precum și câteva cărți pentru coral. Ambele misaluri sunt împodobite cu motive ornamentale bogate, unul în stil gotic târziu, celălalt în stil mixt gotico-renascentist.

Stilul gotic târziu, cu unele elemente renașcentiste, este vizibil și în cel de-al treilea misal – *Missale Kálmáncsechianum*, proprietatea episcopiei din Zagreb, scris și pictat la cererea episcopului Dominico Kálmáncsechi, la Buda, în 1481, probabil în scriptoriul regelui Matei Corvin. Chenarul marginal și ilustrațiile cuprinse în întreaga pagină, precum și miniaturi din text relevă o variantă rustică, robustă, a stilului gotic de înluminare, caracteristic Europei Centrale.

Singurul miniaturist croat care a realizat lucrări în spirit renașcentist, respectiv manierist, a fost Juraj Julije Klović (1498-1578), personalitate de vază în cadrul mișcării artistice renașcentiste din Europa, a cărui biografie se regăsește în cea de-a doua ediție a Vieților lui Giorgio Vasari⁵. Aflat pentru o lungă perioadă de timp în slujba cardinalului Marino Grimani, Klović a realizat, la solicitarea acestuia, ilustrațiile pentru un Evangheliar care se păstrează astăzi la Veneția, apoi pentru un breviar, *Časoslov Stuarta de Rothesay* (Ceaslovul lui Stuart de Rothesay, păstrat la Londra), iar în jurul anului 1537, pentru un codex, *Komentar kardinala Marina Grimanija uz poslanice sv. Pavla apostola* (Comentariile cardinalului Marino Grimani la epistola Sfântului Apostol Pavel), expus tot la Londra. În jurul anului 1538, Klović a trecut în slujba cardinalului Alessandro Farnese; la cererea acestuia, a realizat Ceaslovul Farnese (păstrat la New York), un breviar închinat Sfintei Fecioare Maria, la ale cărui miniaturi a lucrat timp de nouă ani. Totuși, din câte se știe, niciuna dintre operele sale nu a fost creată în țara natală. Același lucru este caracteristic și cărților împodobite cu miniaturi, scrise în limba croată; majoritatea au fost tipărite în afara granițelor Croației.

O contribuție deosebită la grafica și ilustrarea cărților, în perioada Renașterii târzii și a manierismului, s-a realizat prin activitatea a doi graficieni croați, Martin Rota Kolunić (c. 1520-1583) și Natale Bonifacio (1537/1538-1592), ambii originari din Šibenik, precum și singurului pictor-gravor al acelei perioade: Andrija Medulić (c. 1510/1515–1563). Cu toții și-au desfășurat

activitatea în marile centre culturale din Italia, dar și la Viena și Praga.

Martin Rota Kolunić și-a început cariera la Veneția, realizând clișee gravate în lemn pentru imprimarea foilor de știri cu caracter popular (mijloace de comunicare premergătoare ziarului) sau pentru publicații tipografice, în care textele erau însoțite de portrete ale contemporanilor și împăraților romani, panorame ale diverselor orașe, hărți geografice, reproduceri ale tablourilor unor artiști de vază. Reprezentarea chipurilor s-a realizat în stilul naturalist, minuțios, al lui Dürer, în timp ce producțiile grafice, în special cele destinate bătăliei de la Lepant, au avut o linie mai liberă.

Natale Bonifacio a activat, de asemenea, la Veneția, unde a realizat gravuri în lemn și desene simple, un exemplu fiind seria de reprezentații grafice ale insulelor din sudul Mediteranei⁶. În jurul anului 1575, Bonifacio s-a deplasat la Roma, unde s-a evidențiat drept grafician și gravor de hărți geografice și panorame ale orașelor, după eșantioanele unor cartografi italieni⁷. Bonifacio este recunoscut și pentru xilografiile în format de pancartă, cu rol de buletin de știri pictural, referitoare la unul dintre cele mai mediatizate evenimente din Roma anulului 1680: strămutarea obeliscului în piața din fața Bazilicii Sfântului Petru, din Vatican.

Spre deosebire de foile de știri ale lui Kolunić și Bonifacio, xilografiile lui Andrija Medulić se înscriu printre cele mai interesante și mai deosebite lucrări din Italia secolului al XVI-lea, fiind realizate într-un stil propriu, care presupunea împletirea xilogravurii cu procedeul *pointe seche*⁸ – tehnică pe care acesta a deprins-o în Italia. Cea mai mare parte a vieții și-a petrecut-o la Veneția, unde a realizat un număr mare de picturi. Producțiile grafice ale lui Medulić sunt ușor de recunoscut datorită contrastului expresiv între lumină și întuneric a figurilor alungite, fără regularitate anatomică, și nonșalanței stilului grafic ce nu respectă regulile artei renașcentiste.

Observăm, așadar, că majoritatea creațiilor din domeniul artelor grafice, aparținând unor artiști croați, au luat naștere în cadrul diasporei. În perioada secolelor al XV-lea și al XVI-lea, Croația, Sfântul Imperiu Romano-German și Republica Venețiană au menținut

⁵ *Viețile celor mai renumiți arhitecți, pictori și sculptori italieni, de la Cimabue până în timpurile noastre (Vite de' più eccellenti architetti, pittori e scultori italiani, da Cimabue insino a' tempi nostri; 1550 și 1568)* este lucrarea de căpătâi a pictorului, arhitectului și istoricului de artă italian Giorgio Vasari.

⁶ Desenele erau destinate împodobirii culegerii *Civitatium aliquot insigniorum... delineatio* (1574) a lui Donato Bertelli.

⁷ Printre ilustrațiile artistului croat se numără și harta părții superioare a regiunii Abruzzi, inclusă în celebrul atlas al lui Abraham Ortelius, *Theatrum orbis terrarum* (Teatrul lumii pământeste), publicat în 1591, în latină și germană. Acesta realizează xilografiile pentru cartea lui Jan Zuallart, *Il devotissimo viaggio di Gerusalemme* (Călătoria sfântă la Ierusalim, 1587, Roma), precum și o serie de gravuri, de mari dimensiuni, pentru cartea arhitectului Domenico Fontana, *Della Transportatione dell'obelisco Vaticano...* (Transportarea obeliscului din Vatican..., 1590, Roma), care include reprezentări ale clădirilor pe care arhitectul italian le proiectase pentru Papa Sixt V.

⁸ *Pointe seche [dry point]* - Tehnică de gravare în adâncime cu acul. Suprafața plăcii este incizată direct cu un ac sau un vârf de diamant. Varietatea de tonuri realizată prin această tehnică este mai săracă decât la tehnica aquaforte. Numărul de exemplare imprimate este redus, întrucât imaginea de pe placa gravată prin zgărieturi superficiale se șterge treptat, la presări succesive. Maximumul de exemplare este în număr de șase. (Florin Stoiciu. *Tehnici tradiționale în gravură*)

legături strânse, astfel încât oamenii și bunurile, atât din sfera economică, cât și culturală, s-au bucurat de o liberă circulație. Intensitatea schimburilor economice și culturale a depins, însă, de posibilitățile și nevoile fiecărui stat în parte.

Ilustrarea cărții a reprezentat o preocupare asupra căreia artiștii, fie ei pictori miniaturiști ori gravori, și, nu în ultimul rând, meșterii tipografi s-au aplecat cu deosebit interes și cu multă migală. Funcția estetică a imaginii a dobândit valențe instructive, facilitând receptarea, asimilarea și stocarea informațiilor din textul întregit de prezentările grafice și ilustrațiile artistice corespunzătoare.

Elementele grafice au jucat un rol deosebit în amplificarea și aprofundarea perceptivă, în imprimarea unei antrenări mai pronunțate, de natură estetic-emoțională, și în asimilarea informațiilor transmise (Palicica, 2006, p. 24-25)

Valoarea textului a fost completată, astfel, prin forța imaginii. Imaginea înseamnă însuflețirea celor văzute cu mintea, spre bucuria ochiului, care pătrunde în frumoasa lume a formelor colorate spre a cunoaște și a sluji apoi rațiunii, spre punerea în acord a lumii interioare cu cea exterioară.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

Studii, monografii, recenzii:

1. Burke, P. (2005). Renașterea europeană: centre și periferii. „Construcția Europei”. Iași: Polirom.
2. Dvornik, F. (2001). Slavii în istoria și civilizația europeană, „All Istoric”. București: All Educațional.
3. Faure, P. (2002). Renașterea, „Microsinteze”. București: Corint.
4. Garin, E. (coord.). (2001). Omul Renașterii. București: Polirom.
5. Jurković, M. - Erlande-Brandenburg, A. (eds.). (2004). Hrvatska Renesansa. (Katalog izložbe). Zagreb.
6. Novak, S. P. (2009). Slaveni u renesansi. Zagreb: Matica hrvatska.
7. Panofsky, E. (1972). Renaissance and Resuscitations in Western Art. New York: Ed. Harper & Row.
8. Palicica, M. (2006). Presa scrisă și lecția. Timișoara: Mirton.

Istории ale literaturii:

1. Kombol, M. & Novak, S. P. (1996). Hrvatska književnost do narodnog preporoda. Zagreb: Školska knjiga.
2. NOVAK, S. P. (2003). Povijest hrvatske književnosti: od Bašćanske ploče do danas. Zagreb: Golden marketing.

Periodice:

1. Babici, L. (1943, Decembrie). Arta plastică croată. Gândirea, Anul XXII (10), 579-585.
2. Posavac, Z. (1975). Estetički fragmenti u renesansnoj hrvatskoj književnosti. Republika, (7-8). Zagreb.

Dicționare:

1. Coteanu, I. (coord.). (1998). Dicționarul explicativ al limbii române. (ediția a II-a). Academia Română, Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan”. București: Univers Enciclopedic.
2. Šonje, J. (urednik). (2000). Rječnik hrvatskoga jezika. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. Zagreb: Školska knjiga.

Resurse web:

1. Čučić, V. (2005). Prvi tiskari u Dubrovniku: S popisom tiskane građe. Vjesnik bibliotekara Hrvatske. 48 (3/4), 123-126, 145-155. http://www.hkdrustvo.hr/datoteke/168.home/prescript/article/slave_0080-2557_1936_num_16_3_7624. [accesat la data de 19.02.2013].
2. Karpatský, D. (2008). Hrvatsko pjesništvo kroz stoljeća, Kolo, (3), Zagreb. <http://www.matica.hr/kolo/309>. [accesat la data de 05.09.2012].
3. Malić, D. (1981, iunie). Pravci razvoja hrvatskoga književnog jezika do ilirskog razdoblja (Pokušaj sinteze). Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, vol. 6-7 (1). <http://hrcak.srce.hr/file/103394>. [accesat la data de 18.10.2013].
4. Matić, T. & Damiani E. (1953, Decembrie). Storia letteraria dei popoli slavi. Slovo: Journal of Old Church Slavonic Institute, (3), 64 – 66, Zagreb. <http://hrcak.srce.hr/file/20959>. [accesat la data de 16.07.2012].
5. Stoiciu, F. Tehnici tradiționale în gravură. <http://www.stoiciu.1accesshost.com/page7.html>. [accesat la data de 21.08.2013].